

Н. Полонська-Василенко

АКАДЕМІК АГАТАНГЕЛ ЮХИМОВИЧ КРИМСЬКИЙ

1871—1941

(Століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерті.)

Цей рік позначений, як століття з дня народження одного з найвидатніших учених та громадських діячів України, Агатангела Юхимовича Кримського. Видатний орієнталіст, філолог, знавець української мови, талановитий письменник та поет, дослідник фолкльору. А. Ю. Кримський був одним із організаторів Української Академії Наук і першим неодмінним секретарем її, та фактичним керівником її до 1929 р. Цілком зрозуміло, що з приводу цього сторічного ювілею А. Ю. Кримського з'явилися і в УССР, і в вільному світі десятки статей, присвячені його науковій діяльності, літературним творам, громадській праці.

Проте, в цих статтях кидається у вічі одна спільна риса. Вони згадують рік народження видатного вченого, але не кажуть ні про рік його смерті, ні про місце могили. Постає враження, що А. Кримський, перейшовши свій 100-літній ювілей, ще живе, хоч і не працює. Правда, УРЕ подала неясну вкразівку, ніби то він помер 25 січня 1942 р., але невідомо де? Цікаво, що ювілейні статті не згадують цієї дати.

Взагалі, життя цього видатного вченого не було таким спокійним, яким малюють його сучасні автори. Воно було тяжке й характерне для доби та обставин, коли він жив, працював і можливо міг би ще й далі працювати, й закінчити хоча б ті праці та пляни, які мав на меті.

Моя життя склалося так, що протягом 23 років я була зв'язана з ним науковою працею в Українській Академії Наук, а з того часу останні 12 років цінними дружніми відощеннями. Тому я вважаю моїм обов'язком доповнити велику кількість статей, присвячених А. Кримському деякими фактами, які обминають автори цих статей.

Початок нашого знайомства припадає на 1918 рік, коли А. Ю. Кримський був одним із основоположників Української Академії Наук, і опинився в першому складі її дійсних членів — академіком І Історично-філологічного Відділу. В день відкриття Академії, 14 листопада 1918 року, А. Кримського було обрано неодмінним секретарем її.¹

¹ Час заснування Академії Наук не є спірним, про дату її заснування говорять матеріали Архіву Академії Наук, Д. Дорошенко, *Історія Укра-*

З того часу, до 1929 року, він залишався на цьому пості. Будуванню Академії він присвятив все своє життя, весь цей час фактично керував нею. Недурно в Києві жартували, що це Академія не Українська, а «Кримська». Академія переживала тяжкі часи. Заснована за часів гетьмана Павла Скоропадського, вона ледве збереглася під час правління Директорії, коли поставлено було питання про ліквідацію її й тільки енергійний протест з боку академіків А. Кримського, Б. Кістяковського та наукових співробітників П. Зайцева та В. Модзалевського вр'ятували Академію Наук.

З 1919 року Київ опинився під владою большевиків. Було страшне життя з матеріального погляду, але ніщо не загрожувало існуванню Академії. Але з вересня 1919 року Київ опинився під владою «добровольців» і одним з перших розпоряджень нової влади була ліквідація всіх українських установ, а в першу чергу Академії Наук. Але 1920 р. повернулися большевики. Весь цей час кермо влади Академії Наук тримав у своїх руках Кримський, і треба було мати багато дипломатичного таланту, щоб зберегти її при житті.

Наше знайомство з А. Ю. Кримським почалося з моєї візити до нього; я була тоді приват-доцентом Київського університету та вченим секретарем Археологічного Інституту й звернулася до Кримського з пропозицією читати лекції в Інституті. Він охоче погодився й прочитав курс Історії Туреччини. Я слухала ці лекції і була захоплена ними. Читав А. Кримський надзвичайно просто, тихим голосом, наче просто оповідав гуртку друзів свої думки. Але оповідання були виняткові й по глибині та широті еридуції, і по красі викладу, і потому, якими близькими були авторові ті події, про які оповідав він: наче він переживав їх сам, був свідком їх. Цікаво, що в великій кількості статей присвячених ювілею Кримського, я щё не зустрічала згадки про нього як професора-лектора.

6 років пізніше ми близько зустрілися з Кримським. За ці роки я була звільнена з університету, реформованого на Інститут Народної Освіти; було ліквідовано інші Вищі школи, в яких я була професором. Довелося обмежитися викладанням у середніх школах, в одній із них я стала «Завідуючою». У 1923 році я одружилася з академіком

їни, т. II, Ужгород 1930; М. Ветухів, «Основні етапи розвитку Академії Наук», *Літ. Збірн.* т. I, Нью-Йорк 1952; Н. Полонська-Василенко, *Українська Академія Наук*, Мюнхен 1955, част. 1. Навпаки, советська література намагається двести, що Українську Академію Наук засновано було 1919 року большевиками. Б. С. У. 1947, т. 55, 1949, т. I подають цю дату. «Історія Академії Наук Української РСР», вид. Академії Наук Української РСР, Київ 1967 недвозначно пише в передмові: «Створена на зорі Радянської влади на Україні АН УРСР об'єднала вчених»... (стор. 11). Десятки, сотні советських видань повторюють цю фальшивку, щоб затаїти правду: заснування Академії Наук гетьманським урядом 14 листопада 1918 року. Цікаво, що раз-у-раз советські автори самі протирічать цій брехливій даті. Так в Українському Істор. Журналі 1968 р., ч. 12 оповідається про академіка Ореста Левицького, «він був академіком Укр. Акад. Наук з самого початку її створення в листопаді 1918 року» (стор. 126). Трохи незручно, але ліпше так, ніж писати про заснування Академії в 1919 році.

М. П. Василенком. 1924 р. у Києві відбувся гучний політичний процес «Центра Действій», до якого було притягнуто мого чоловіка. Мене, як дружинну обвинуваченого в політичних злочинах, було негайно, до вироку, звільнено з посади. Становище мое, як жінки «ворога народу» в Советському Союзі було трагічне: безробітна, я втрачала все, що мала: заробіток, право на кімнату, на все. В ці тяжкі для мене часи А. Кримський виявив виключну увагу до мене: без мого прохання він влаштував мене «позаштатним» науковим робітником в Академії, що давало мені правне становище й деяку платню за зроблену працю.

А тимчасом суд виніс тяжкий вирок моему чоловікові: 10 років ув'язнення з конфіскацією майна й позбавленням громадських прав на три роки після звільнення.²

Притягнення академіка М. Н. Василенка до суду і зокрема вирок зробили величезне враження в УВАН. Три рази Спільне Зібрання дійових членів зверталось до уряду з проханнями, за власноручними підписами всіх академіків, про звільнення М. П. Василенка, про амністію, про загальну «поруку» за нього, тощо. Це був 1924 рік, і тоді можна було так прилюдно виявляти своє ставлення до «ворога народу», що, звичайно, стало неможливим пізніше.

У всіх цих акціях ініціатива і оформлення належали А. Ю. Кримському, неодмінному секретареві УВАН, який для врятування свого товариша по УВАН не шкодував нічим. Разом з ним діяв і С. О. Єфремов. Всі три звернення УВАН не дали наслідків. Більш реальне значення було те, що з наказу А. Кримського було «опечатано» велику й дуже цінну бібліотеку М. П. Василенка, і мене як співробітницю УВАН, призначено відповідальною сторожикою її. Ця своєчасна ухвала врятувала бібліотеку, бо ближчими днями після вироку суду приїхали до помешкання М. П. Василенка комсомольці, щоб вивезти бібліотеку.

Невдача з зверненнями УВАН не припинила клопотань УВАН, власне А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. З листами від них та від Спільного Зібрання УВАН до ВУЦИК-а, до Нарком-юста, до «старости» Г. І. Петровського; з цими листами я тисячі разів їздила до Харкова, і УВАН добилась нарешті звільнення М. П. Василенка, поновлення в правах, і повної амністії.³

Я докладно зупинилася на цьому епізоді з історії А. Ю. Кримського, щоб показати його з того боку його багатогранної особи, якої не було згадано в численних працях присвячених його ювілеєві. Цей епізод у всю ширинь показує виключну доброту і вміння відкликатися да чуже нещастя. Людина пристрасна А. Ю. Кримський не знав ні

² Тяжкі вирoki всім обвинуваченим: 4 смертні вирoki, 6 – ув'язнень на 10 років, кілька на 7 та 5 років були демонстрацією советського уряду проти втручання французького уряду, який інтервенював і просив «милосердя» до обвинувачених, головно – вчених: «М. П. Василенка і УВАН», «Україна», Париж, 1951, ч. 5, стор. 339; Н. Полонська-Василенко, «Процес Центра Дей», Мюнхен.

³ Н. Полонська-Василенко, *Процес...*, стор. 14, 15.

страху, ні обмеження в своєму ставленні до людей, і якщо ставився добре, — то був здатний на все. Я казала вище, що 1924 рік не був подібний до часів ежовщини. Але все ж і тоді, навіть близькі знайомі були обережні, не афішували близькості до жінки засудженого; я добре помічала, коли на вулиці мене не «помічали» ті, що бували в мене, і т. д. А. Кримський беззастережно вів кампанію за звільнення академіка, добре знаючи, що за умов того часу, кожне слово його було відоме в ГПУ, і що там поволі збираються матеріали, щоб знищити й його. Недурно казав він нам, після урочистого святкування його ювілею в 1941 році: «щоб не казати, а 'ті' мені не вірять». Він був правий. Про це буде мова далі.

До загальної характеристики Кримського, треба додати, що він був побожний. Він був щиро відданий Церкві, і не ховав цього в найстрашніші часи антирелігійної боротьби. 1921 року він був членом Собора й брав участь в обранні митрополита Василя Липківського й далі залишався у зв'язку з УАПЦ.

Його особисте життя було тяжке. Власне цього життя він не мав. В Києві він жив сам, із своїм служником, Василем Мирошниченком («Собачі ноги», як звав він його за неймовірно швидке виконання доручень), серед величезної бібліотеки. Знайомих майже не мав: вони обмежувалися Л. М. та О. Г. Черняхівськими, Кривенюками-Косачами та нами. З рідною сестрою, що була одружена з Г. Іванцем, та їхніми дітьми, він не був близький. У Звенигородці, де він мав садибу, мешкали сестра Марія Юхимівна, улюблена ним, та брат. До Звенигородки здебільшого їздив він на літні місяці, якщо ВАН не примушувала залишатися й літом.

Із хвилюванням розповідав Кримський про свою юнацьку любов, що зберіг до смерті — до Лесі Українки. В його спогадах залишилася пам'ять про неї не лише, як про талановиту поетку, чарівну дівчину, але й як про виключну красуню. Про цю любов його знав П. Тичина; в гарному вірші, що оголосив він під час святкування його ювілею в січні 1941 р., є такі слова: Кримський згадує «вічно мрійну Лесю Українку»...⁴

Проте, хоч дуже обмежений колом близьких людей, Кримський був надзвичайно цікавий співрозмовник; власне це не вірно: розмови з ним мали характер не «діялогу», а «монологу»; тільки що вступивши до передпокою, він починав щось оповідати, й сповідав надзвичайно цікаво, виявляючи неймовірну ерудицію й пам'ять. Що, коли б він не прочитав, він усе пам'ятав. Нашим гостем бував щотижня, в неділю, й кожного разу залишав враження чогось нового, свіжого, теплого. На іншому місці навела я як приклад його пам'яті таке: критикуючи переклад опери «Аїда» Л. М. Старицької-Черняхівської, він

⁴ У величезному томі — «*Леся Українка. Хронологія життя і творчості*», зібраному Л. Косач-Кривинюк, вид. УВАН, у США, 1970, на жаль не відбилася ця велика й зворушлива любов, що її викликав геній у генія, і що зв'язала, бодай однобічно двох геніїв України.

цитував переклади цього речення на німецьку, французьку, російську мови, щоб довести незручність цього перекладу.⁵ Він міг цитувати на пам'ять цілі оповідання, зокрема любив він Щедрина.

Слабий фізично, Кримський був майже сліпий і потребував не тільки фізичної опіки, яку давав йому Василь, а й фахової, відданого йому секретаря, переписчика, коректора. Крім власних праць, він був редактором всіх видань УВАН, як невідмінний секретар. Після кількох невдалих кандидатів, він нарешті знайшов помічника. Це був студент Археологічного Інституту та ІНО, Микола Захарович Левченко. Він був дуже здібний хлопець і на нього звернув увагу Кримський ще в авдиторії і зробив особистим секретарем. Під проводом Кримського він став відомим дослідником-етнографом, був автором кількох наукових праць, допомагав Кримському у виданнях УВАН, і, нарешті, той призначив його директором друкарні УВАН. Це була старовинна друкарня Києво-Печерської Лаври. Переймаючи цю друкарню, УВАН сподівався зберегти старовинні шрифти слов'янські, грецькі, єврейські, але їх все ж таки було знищено. Подорожувати мало не щодня до Лаври, за тяжких умов комунікації в Києві, було не по силі Кримського, а Левченко, молода людина, давав собі добре раду. Любов Кримського до Левченка була така глибока, що він усиновив його.

Тут можна додати про соціальне походження Левченка, яке пояснює глибоку любов його до Кримського. Я не знаю, хто був його батьком, але знаю, що мати його, рано повдовіла й одружилася з селянином, вантажником. Молодший брат Левченка, від цього другого шлюбу матері, залишився мало письменим робітником. Завдяки своїм здібностям Левченка вибився як у початковій школі, скінчив гімназію, чи то трудову школу, і вступив до Археологічного Інституту. За таких умов, що власна родина не могла дати йому тисячної долі того, що дав Кримський, якого він обожнював.

Друга половина 20-их років була тяжким часом для УВАН. Збільшувався урядовий контроль, усе частіше робилися закиди УВАН у відсталості, буржуазності, націоналізмі, браку комуністичної ідеології. Становище Кримського робилось все тяжче, бо всі знали, що Академія була «Кримська». З Харкова почали приходити побажання з урядових кіл обрати академіком то О. Шліхтера, то М. Скрипника, то В. Затонського, то Семковського. Академія щиро розглядала їхні «наукові» праці й приходила до висновку, що вони не відповідають найменшим вимогам Академії.

Наближалось переобрання президії Академії. Велися попередні переговори з урядом, і вирішено було обрати президентом Д. К. За-

⁵ Нагадується мені цікавий штрих із взаємовідношень двох велетнів української літератури та мови. Л. Старицька дуже шанувала й любила Кримського, але завжди казала, що він зіпсував українську мову звенигородськими провінціалізмами: «всенька», «смертонька», і т. д. Кримський високо ставив Старицьку-Черняхівську, як письменницю, але завжди давав: «але мова, мова? Щось страшне»!

болотного, а заступником академіка К. В. Воблого, відомих вчених, а невідмінним секретарем залишити А. Ю. Кримського. Спільне зібрання мало промадянську мужність, знаючи про ставлення уряду, обрати А. Ю. Кримського переважаючою більшістю голосів на пост неодмінного секретаря. Як і треба було чекати: уряд не затвердив його, а призначив «тимчасово» академіка О. В. Чепурківського, що не дістав під час виборів жодного голосу. Кримський залишився — теж тимчасово — головою I Відділу. У 1919 році Академію було «реформовано» і відділи скасовано.⁶

1929 рік був одним із найстрашніших в Україні. ГПУ підготовляло грандіозний процес СВУ. З літа в Києві, зокрема в академічних та університетських колах, переводили арешти, при чому дуже рідко кого звільняли і широкі кола не могли зрозуміти причин цих арештів. Було заарештовано й Миколу Левченка. Було встановлено, що він не був зв'язковий з групою СВУ; захоплений науковою працею, обслуговуванням Кримського, він дійсно не мав хвилини вільної. Проте його було заслано на 5 років до Ведмежої Гори. Кримський щоліта відвідував його. В одне з перших відвідувань Левченко розповів Кримському, що з ним було у в'язниці. Слідчий допитував його про Кримського й про те, чи належав він до таємної організації. На заперечення Левченко казав, що у нього в очах потемніло: почерк Кримського. Читає, слово за словом, і заявляє твердо: це підробка! Обурення слідчого, але Левченко вказує: писати так не міг Кримський, бо все життя веде боротьбу проти вживання таких слів...» Одне слово було «майже», яке Кримський вважав за полонізм, друге я забула: минуло 30 років, як я це чула. Слідчий не мав, що сказати. З цього оповідання Кримський робив висновок, що Левченко потерпів за нього.

Такий безналіийний настрій Агатангела Юхимовича добре передає вірш, що він приніс мені десь на весні 1934 року. Я подаю його зі збереженням правопису.

Та не мені!
Минув мій вік, не я склади вже оду
Новій весні.

Бабуся-смерть міні шепоче втішно
Про иншу путь:
— Ходи до мене! в мене так затишно!
Тебе всі ждуть.

Всі ждуть тебе і і батько й мати й друзі,
Кого любив.
Хіба не чуєш: мов вітрець у лузі
Брениць їх спів:

⁶ Про перебіг виборів 1928 року див.: Н. Полонська-Василенко, «А Кримський». *Україна*, Париж 1949, ч. 2, стор. 124. Її ж *Українська Академія Наук*, Мюнхен 1955, т. I, стор. 55.

«До нас пора! Покинь життя недуже,
 «Воно — ярмо!
 «Ждемо тебе, наш сине, брате, друже!
 «Ждемо!... Ждемо!»
 9/28 березня 1934.

Очевидно, це був час, коли Агаангел Юхимович з глибоким сумом довідався про тяжку хворобу Левченка. Він увесь час понад силу працював в надії заробити зменшення терміну заслання. Але праця залишилася марною, він не міг дістати зменшення терміну. Це так тяжко переживав він, що у нього почалися психічні явища. Нарешті лікарі констатували невилікувальний психоз; у такому стані його звільнили, і він приїхав до Києва.

Кримський не надав хворобі належного значення. Він був певний, що спокійне життя в звичних умовах добре впливе на Левченка, він почне потроху працювати й все мине. Ми мирно переконували Агатангела Юхимовича звернутися до доброго лікаря, вислати Левченка кудись до санаторії, але він повторював своє: праця та нормальні умови життя ліпші за всі санаторії. Він так прожив сам, лікуючи всі хвороби працею, так думав він, вилікується й Миколка (Левченко). Призначений був день виїзду їх до Звенигородки, і обидва, Кримський та Левченко, прийшли до нас. Мене вразило якесь незвичайне обличчя Левченка, його «потустороній» вираз очей. Мій чоловік, якого дуже любив Левченко, був тяжко хворий, і я не пустила до нього Левченка. «Це нічого, сказав він, ми незабаром побачимось, і там побалакаємо»... Минуло два дні — і я довідалась, що Левченко повісився в хаті на шнурі, яким Василь перев'язував оберемок дров, що носив для груби. Цей шнур Василь марно шукав кілька днів. Мабуть — приходив Левченко з тим шнуром до нас... Він скористувався з моменту, коли ні Кримського, ні Василя не було вдома.

Горе Кримського не знало меж. Його рятувала тільки віра. Він ходив до церкви, замовляв панахиди... Час минав у безнадійній самоті. Він уникав людей, а якщо зустрічався, попереджав: ні слова про нього... Дійсно, в ці страшні роки він втратив все: він бачив, як руйнується його Академія, на будівництва якої він дав 10 років життя, він втратив свого улюбленого учня, співробітника, названого сина. Рятувала його та праця, на яку покладав він надії, що вона врятує Миколку.

1930-ті роки знову дали можливість Кримському допомогти мені. 1934 р. мене, з великою групою наукових співробітників було звільнено з Академії Наук, і 1935 року, я втратила мого чоловіка. Треба було шукати якогось «звільного заробітку», бо на інші посади нас, звільнених з Академії, не приймали. Я стала брати переписку на машинці. Кримський став давати мені переддруковувати свої праці, між іншим я переписувала його «Історію хазар». Праця ця була надзвичайно цікава.

Друга половина 1930-их років була цікавою в історії української культури. Советський уряд зрозумів, як далеко зайшли в боротьбі з «буржуазною наукою». До наукових установ закликають «старих фахівців», відкривають нові інститути, збільшується друкування наукових праць тощо. Нові течії торкнулися й Кримського. До нього стали звертатися по рецензії, просять керувати працею молодих аспірантів, призначають асистента-орієнталіста — араба Тауфіка Кезьму. По Києву шириться оповідання, як молодому вченому, що дістав наукове відрядження до Персії, чи до Туреччини там сказали, що найкращим фахівцем є в Києві — академік Кримський. З уст до уст передається, що Кримський знає 34 мови. Все це підносить його авторитет в очах людей, які стільки років нехтували ним.

Прийшов 1939 рік і приніс «об'єднання» України. Кримський був щиро захоплений цим. На першу наукову сесію Академії Наук у Львові Кримський їхав, як перша особа. Там він мав великий успіх. Його промова над могилою Франка повторювалася у Львові. Він мав учнів у Львові. Ним пишались, газети вміщали інтерв'ю з ним. Він став самою популярною людиною у Львові. В січні 1941 року у Києві урочисто святкували його 70-річний ювілей. Було багато промов, він дістав орден. У травні Кримський поїхав до Львова на сесію Академії Наук, на початку червня, просто зі Львова, разом з своїм Василем поїхав до Криму, де хотів працювати в архівах. Там застало його проголошення війни з Німеччиною. Не припускаючи, що війна може бути довгою, він поїхав з Криму до Звенигородки. Початок війни застав у Києві сестру Агатангела Юхимовича, Марію Юхимівну.

У Києві почалася паніка. В червні почали готуватися до евакуації; палили архіви, вивозили цінності, установи. В перших числах липня евакуйовано було до Уфи Академію Наук з більшою частиною академіків та співробітників. Кримського між ними не було.

Не пригадую, якого числа, на початку липня, до Києва приїхав із Звенигородки Василь. Він привіз мені листа Кримського, в якому він, повідомляючи, що залишиться у Звенигородці, просив подбати за його рукописи, деякі праці Василь мав привезти до Звенигородки. Незабаром Василь повернувся до Києва, шукати Кримського. Розповів він таке: Коли він був у Києві, до Звенигородки приїхало авто з одним чи двома пасажирами, які передали Кримському наказ негайно приїхати до Києва, бо він дуже потрібний в Академії. Коли Кримський заметушився збирати білизну, вони заспокоїли його, що нічого не треба брати: Марія Юхимівна чекає на нього і все приготувала. Кримський сів в авто й виїхав із Звенигородки, але не приїхав ні до Києва, ні до Уфи. Хто віз його з Звенигородки й куди — залишилося таємницею.

Жодних слідів приїзду Кримського в Києві не знайшли. Де, якою смертю закінчив життя один із видатніших вчених України, яким так пишались в соті роковини його народження?

Можна додати: він був не єдиний із учених, смерть яких залишилася таємницею. В останніх днях червня, або в перших липня того ж року, побачила я перед будинком УВАН, на вулиці Короленка авто, з вікна якого видно було гору валіз. Далі, на бульварі Шевченка я зустріла академіка К. Студинського. Страшенно схвильований він почав розповідати мені грімким голосом, як його вивезли разом із дружиною та речами — оце й було авто, яким вивезли його. Він скаржився, кричав що не хотів їхати, але його силою примусили сісти в авто, і сказали, що везуть просто до Уфи, куди евакуйовано УАН.

Проїшов час, і виявилось, що до Уфи не доїхав ні академік Студинський, ні його дружина. Син його, сл. пам. професор Ю. Студинський казав мені, що всі його заходи для встановлення долі його батька були без наслідків. Слід його губиться в Києві...

Єдиним підсумком цієї статті може бути тільки тверда дата смерти Агатангела Юхимовича Кримського — початок липня 1941 року.